

Pagkanta ng Tunay na Totoo sa mga Lipunang Sinilensyo: Ang Kaso ng Chile, Argentina at Pilipinas

Teresita Gimenez Maceda

University of the Philippines Diliman

Que no es guitarra de ricos
ni cosa que se parezca,
mi canto es de los andamios
para alcanzar las estrellas,
que el canto tiene sentido
cuando palpita en las venas
del que morira cantado
las verdades verdaderas...¹

– Victor Jara, “Manifiesto” (1973).

(Gitara ko’y di sa mayaman
ni sa kanilang kapareha
Kanta ko’y sa tinatayong hagdanan
nang maabot mga estrelya
Pagkat kanta’y makahulugan
pag pumipintig sa ugat
ng taong mamamatay na’y
tunay na umaawit ng totoo.)

Nang sulatin at kantahin ni Victor Jara ang “Manifiesto,” di niya marahil inakala na sa loob ng dalawang buwan, mamamatay nga siyang gutay-gutay ang katawan, pero “morira cantado las verdades verdaderos” (mamamatay na’y tunay pa ring umaawit ng totoo.)

Isa si Jara sa limang libong Chileano na hinuli ng militar pagkatapos ng kudeta ng 11 Setyembre 1973 na pumigtas sa buhay ni Presidente Salvador Allende at nagtaklob sa Chile sa kadiliman ng kawalang kalayaan at awtoritaryanismo. Sa Estadio Chile kung saan dinala ang mga tinuring na “mapanganib” ng rehimen ni Heneral Augusto Pinochet, namukhaan si Jara at tinuring na “espesyal” ng isang opisyal na binansagan ng mga detenido na “the Prince.”

Espesyal si Jara pagkat siya ang popular na mang-aawit na nagbigay boses sa mga kongkretong karanasan ng mga Chileano, gumamit ng kapangyarihan ng kanta para ilarawan sa nakararami ang hugis ng isang lipunang makatarungan, mapagkalinga at may pagkapantay-pantay. Espesyal si Jara kaya hiniwalay siya sa libo-libong detenido at dinapatan ng kakaibang uri ng tortyur.² Espesyal si Jara pagkat sa gitna ng karahasan, pilit pa rin niyang hinimok ang kapwa niya detenido sa pagkanta ng “Venceremos” (Magtagumpay) tanda ng kanilang di magaping espiritu. Espesyal si Jara kaya sa loob

pa lamang ng isang linggo, nang di siya masilensyo, walang awang tinadtad ang kanyang katawan ng mga bala. Espesyal si Jara pagkat sa kabila ng tangkang iwala siya at gawing *desaparecido* ng militar, nakilala siya ng ilang sibilyan sa hanay na mga bangkay na iniwan sa isang tabi, dinala sa morgue, ipinabatid sa kanyang asawang si Joan para tahimik siyang mailibing na buo pa rin ang dignidad.

Hanggang sa huling sandali ng kanyang buhay, malakas pa rin ang paniniwala ni Jara sa bisa ng *cancion*, ng awit, para isulong ang katotohanan at ang buhay. Bago siya barilin, lihim niyang naipasa sa kapwa detenido ang papel kung saan niya sinulat ang huli niyang kanta. Tinago ng detenido ang papel sa kanyang medyas at pinasa sa iba pa hanggang umabot sa kamay ng kabiyak ni Jara na si Joan. Sa librong sinulat ni Joan, *An Unfinished Song* (1984),³ matatagpuan ang liriko ng kantang di na nalapatan ng musika:

Sipi	Salin ng Sipi
Somos cinco mil en esta pequeña parte de la ciudad. Somos cinco mil ¿ Cuántos seremos en total en las ciudades y en todo el país? Solo aquí diez mil manos siembran y hacen andar las fabricas. ¡ Cuánta humanidad con hambre, frío, pánico, dolor, presión moral, terror y locura !	Limang libo kami dito Sa maliit na bahaging ito ng syudad Limang libo kami. Gaano kaya karami kaming lahat sa mga syudad at buong bayan? Dito lamang, sampung libong kamay na nagtatanim ng mga binhi at nagpapatakbo ng mga pabrika. Gaano karami sa sangkatauhan ang dumadanas ng gutom, lamig, takot, sakit kagipitang moral, kilabot at kabaliwan?
Pero de pronto me golpea la conciencia y veo esta marea sin latido, pero con el pulso de las máquinas y los militares mostrando su rostro dematrona llena de dulzura. ¿ Y Mexico, Cuba y el mundo ? ¡ Que griten esta ignominia ! Somos diez mil manos menos que no producen. ¿Cuántos somos en toda la Patria? La sangre del companero Presidente golpea más fuerte que bombas y metralas Así golpeará nuestro puño nuevamente.	Pero nagitla ang aking konsensya at nakita kong walang pintig ang agos na ito tanging pulso ng mga makina at militar na nagpapakita ng tamis ng kanilang komadronang mukha Hayaan ang Mexico, Cuba at daigdig na humiyaw laban sa kabangisang ito! Sampung libong kamay kami na walang nililikha. Gaano karami kami sa buong bansa? Ang dugo ng aming Presidente, aming kompanyero ay pwersang mas malakas kaysa bomba at baril Gayundin lalaban muli ang aming mga kamao.
¡Canto que mal me sales Cuando tengo que cantar espanto! Espanto como el que vivo como el que muero, espanto. De verme entre tanto y tantos momentos del infinito en que el silencio y el grito son las metas de este canto. Lo que veo nunca ví, lo que he sentido y que siento hara brotar el momento...	Napakahirap kumanta kung ang aawitin ko'y balot ng sindak! Sindak ng araw-araw kong buhay ngayon sindak na sa dulo'y kamatayan Na makita ang sarili ko kasama ng sobra-sobra at napakaraming sandali ng walang hanggan kung saan ang silensyo at hiyaw ang wakas ng aking kanta. Ang nakikita ko'y walang wangis sa alaala Ang kahulugan at ang aking nadarama Ay sisilang ng sandali...

Hindi lihim ang kamay ng Estados Unidos sa *coup d'état* na nagluklok kay Heneral Pinochet sa kapangyarihan sa Chile at gayundin sa halos sabay-sabay na pag-usbong ng mga awtoritaryanong rehimen sa iba pang bahagi ng Latina Amerika at Asya. Bagay ito na tinangis ng mga mang-aawit na sina Phil Ochs, Pete Seeger, Joan Baez, Sting, U2 at iba pa.⁴

Naging bahagi ng pambansang danas ng mga pinatawan ng kamay na bakal ang ginawa din ng US sa Vietnam na *hamletting* o paglipat sa ibang lugar ng mga buong komunidad na sinususpetsahang kumakalinga sa mga patuloy na lumalaban sa estado; *food blockade* o pagkontrol ng daloy ng pagkain sa mga pinaghihinalaang komunidad; *salvaging* sa Pilipinas at desaparecidos sa Latina Amerika o winala na mga progresibo, inaakalang “kaliwa,” manggagawa, magsasaka at kung gayon, “kaaway ng estado.” Di nakaeskapo sa hagupit ng represyon ang mga babaeng buntis at mga sanggol na sinilang sa mga sentro ng detensyon na di na makikilala kailanman ang kanilang mga magulang. Tinawag ito ni Gabriel Garcia Marquez na *realidad descomunal*, isang nakamamangha at dambuhalang realidad na di kayang ilarawan ng anupamang kwento o nobela o tula. Sa kanyang talumpati sa pagtanggap ng 1982 Nobel Prize, sinabi ng Garcia Marquez:

Los desaparecidos por motivos de la represión son casi los 120 mil, que es como si hoy no se supiera dónde están todos los habitantes de la ciudad de Upsala. Numerosas mujeres arrestadas encintas dieron a luz en cárceles argentinas, pero aún se ignora el paradero y la identidad de sus hijos, que fueron dados en adopción clandestina o internados en orfanatos por las autoridades militares. Por no querer que las cosas siguieran así han muerto cerca de 200 mil mujeres y hombres en todo el continente, y más de 100 mil perecieron en tres pequeños y voluntariosos países de la América Central, Nicaragua, El Salvador y Guatemala. Si esto fuera en los Estados Unidos, la cifra proporcional sería de un millón 600 mil muertes violentas en cuatro años.⁵

(Ang bilang ng mga *desaparecidos*, dulot ng represyon ay humigit kumulang sa 120,000, na para na ring walang makapagsabi kung ano ang nangyari sa lahat ng naninirahan sa syudad ng Upasala. Napakaraming inarestong buntis ang nanganak sa bilangguan ng Argentina, pero walang makapagsabi kung nasaan at ano ang identidad ng kanilang mga anak na lihim na pinaampon o pinadala sa mga ampunan sa utos ng mga awtoridad

militar. Dahil nagtangka silang baguhin ang ganitong kalagayan, halos 200,000 na mga lalaki at babae ang namatay sa buong kontinente, at higit sa 100,000 ang nagbuwis ng kanilang buhay sa tatlong maliliit at sawing bansa sa Sentral Amerika: Nicaragua, El Salvador at Guatemala. Kung nangyari ito sa Estados Unidos, ang katumbas na bilang ay 1,600,000 na mararahas na kamatayan sa loob ng apat na taon.)

Kakilakilabot nga ang realidad ng mga lipunang pinailalim sa diktadura o awtoritarianong rehimen. Pero nakamamangha din ang paggamit ng mga pamilya ng mga *desaparecidos* sa Latina Amerika ng isang uri ng silensyo para ihapag sa estado ang walang humpay nilang pagtutol sa pagbura ng kanilang mga mahal sa buhay. Sa Buenos Aires, halimbawa, tumanda na pero wala pa ding tigil ang mga binansagang “Madres De Mayo” sa kanilang tahimik at mabagal na paglakad paikot sa Plaza de Mayo kada Hwebes bawat linggo, tangan lamang ang mga larawan ng kanilang mga ina, asawa, kapatid, apo, kasintahan, kaibigan. Hindi na kailangan pa ng salita para ipaalala sa gobyerno at buong mundo na wala pang hustisya para sa mga winala sa panahon ng tinawag na *dirty war*.⁶ Sa kanilang uri ng silensyo, lalong umaalingawngaw ang pagsawalang-kibo ng gobyerno sa kapalarang sinapit ng mga *desaparecidos*.⁷

Nakatawag pansin sa buong mundo ang tahimik na paglakad ng mga Madres de Mayo. Tanda ng pakikiisa ni Sting (Gordon Matthew Thomas Sumner) sa danas ng mga Madres De Mayo ang sinulat niyang kantang “They Dance Alone” (Sting, 1988). Sa salin nito sa Espanyol, pinamagatan niya itong “Cueca Solo.” Tradisyunal na sayaw para sa dalawa ang *cueca* sa Latina Amerika. Di ito maaring sayawin nang nag-iisa. Sa paggamit ng *cueca solo* bilang pamagat, lalong pinatindi ni Sting ang presensya ng *desaparecidos*.

Lumahok si Sting sa konsyertong “Human Rights Now!” na inikot ng Amnesty International noong 1988 sa mga bansang dumanas ng matinding paglabag sa mga karapatang pantao. Sa Buenos Aires,⁸ inalay ni Sting ang “They Dance Alone” para sa mga *desaparecidos*. Sinamahan siya ng isa pang mang-aawit, si Peter Gabriel, sa bahaging kinanta sa Espanyol. Habang umaawit, isa-isa ang pumasok sa entablado ang mga Madres de Mayo. Sa huli ng kanta, isa-isa silang sinayaw ni Sting na para na ding pinapakita na habang may nagku-cueca na mga Madres de Mayo, di mabubura ang mga *desaparecidos*. Habang may umaawit tungkol sa *desaparecidos*, di sila mawawala sa kolektibong memorya ng sandaigdig.

Sipi mula sa "They Dance Alone" (Sting)	"Cueca Solo: Ellas Danzan Solas"
Why are these women here dancing on their own? Why is there this sadness in their eyes? Why are the soldiers here Their faces fixed like stone? I can't see what it is they despise	Por que estan aqui, danzando solas? Por que hay tristeza en sus miradas? Hay soldados tambien Ignoran su dolor Porque desprecian el amor
They're dancing with the missing Dancing with the dead They dance with the invisible ones Their anguish is unsaid They're dancing with their fathers They're dancing with their sons They're dancing with their husbands They dance alone...They dance alone...	Danzan con los muertos Los que ya no estan Amores invisibles No dejan de danzar Danzan con sus padres Sus ninos tambien Y con sus esposos En soledad, en soledad
One day we'll dance on their graves One day we'll sing our freedom One day we'll laugh in our joy And we'll dance...	Un dia danzaremos sobre sus tumbas, libres Un dia cantaremos al danzar Un dia danzaremos sobre sus tumbas, libres Un dia cantaremos al danzar

Paglaban sa Pagsilensyo

Kasabay ng paggamit ng aparato ng represyon, nirenda ng mga awtoritaryanong rehimen ang makinarya ng impormasyon at kultura sa pagtangka nitong isilensyo ang mga mamamayan. Tanging mga ligtas na pananaw at pinahihintulatang katotohanan ang pinalaganap na nagsilbing maskara sa nakapangingilabot na tortyur, inhustisya, at kahirapan. Sa awtoritaryanong kaayusan, halos walang espasyo para sa sining na nakababalisa o para sa mga boses na "tunay na umaawit ng mga makatotohanang kanta."

Tinanggihan ng akses sa mapagkakatiwalaang impormasyon at ng karapatan sa malayang pahayag, nagsikap ang mga taong bayan na maghanap ng ibang paraan ng pagbunyag ng katotohanan at lumikha ng mga alternatibong paraan ng artikulasyon at diseminasyon ng sarili nilang mga karanasan, pananaw, at damdamin.

Nakababahala ang labis na katahimikan. Nakakatakot man ang panahon, tiyak na may isang tinig na tatangkang basagin ito. At ano pa nga ba ang mabisa kundi ang ingay ng gitarang elektrik at ang tonong nanunuya sa mamamayang pinatahimik at sa diktadurang nagsisilensyo? Wala pang isang taon ang batas militar, nangahas na si Heber Bartolome na tuligsain ang umiiral na kalagayan: ang hirap at dusa sa likod ng katahimikan at mababaw na katuwaan; ang hibik at takot bunga ng paniniil at kawalang kalayaan:

Masdan n'yo ang ating paligid
Akala mo'y walang ligalig
May saya at mayroong awit
Pero may namimilipit
At siya'y humihibik

Kay hirap nang tumawa kung hungkag ang iyong tiyan
Kay hirap nang mabuhay kung bibig mo'y may tapal
Kay hirap nang mabuhay kung kalagaya'y ganyan
Kay hirap nang lumaban kung takot ka sa kalaban

.....

At kung tayo'y mananahimik
Huwag kayong magagalit
Ang dapat sa atin ay tawaging
Mga gago! (Bartolome 1973)⁹

Awit ang popular na anyong may kapangyarihang magsabi ng tunay na totoo, magpalaganap ng kontra-naratibo sa opisyal na salaysay, humamon sa uri ng “katotohanang” pinapataw ng diktadura. Ang bentahe ng awit sa panahon ng represyon ay ang pagiging madulas nito't napakadaling dalhin kahit nino, kahit saan. Inuugat ng kanta ang tao—manunulat o mang-aawit o tagapakinig—sa isang partikular na komunidad at konteksto pero di nagpapataw ng permanenteng kahulugan o konteksto. Ang mga liriko nito'y maaring makapukaw ng kawing-kawing na mga alaala, imahen, damdamin, at naratibo na lalong nagpapayaman ng kahulugan. Sa proseso, maaring magkaroon ito ng saysay sa ibang komunidad, konteksto, at panahon. Inaaruga ng diwa ng solidaridad ng iba't ibang sambayanang naghihirap sa ilalim ng hagupit ng awtoritarianismo, at malaya sa restriksyon ng kapiroyt, ang isang awit ng pagtutol ay bukas sa pag-angkin ng iba at sa adaptasyon, rebisyon, o reimbensyon. Kaya nga madulas. Maari itong kantahin kahit saan—nang nag-iisa o kasama ang marami pang iba—sa mga *picket line* o demonstrasyon, sa sariling bahay o sa mga kalye, habang nagtatrabaho sa pabrika o nagbubungkal ng lupa.

Ang mga awit ng pagtutol ay masasabing expresibo ng kolektibong kamalayan ng mga lumalahok sa pakikibaka laban sa mga awtoritaryanong rehimen. Marami nito ay di nairekord sa mga propesyunal na studio pero kinakanta sa mga konsyerto sa kalye at sa mga kilusang pangmasa. Binawal man sa kanilang mga bansa ang mga matagumpay na nairekord, tulad ng mga awit ni Victor Jara, Isabela at Violeta Parra, at iba pang membro ng Cancion Chilena at Inti Illimani sa Chile, ni Bernardo Palombo ng Canto Claro sa Argentina, tiniyak ng mga tao mismo na panatilihing buhay ang

mga kantang ito sa loob at labas ng kani-kanilang bansa. Nagmula sa mga taong bayan, naging mahalagang bahagi ang mga kanta ng kanilang tradisyong oral. Paraan ito ng mga tao ng “pagsulat” ng kanilang sariling istorya habang binibigyan sila ng inspirasyon nito para kumilos at pagpasyahan ang sarili nilang kasaysayan. Ang naratibo, ang emosyon, ang ideya na isinasatinig ng mga awit ang realidad mismo ng kanilang buhay kung kaya mas awtentiko.

Tulad ng Baril at Bulaklak

Matindi ang talab ng awit. Nakakapukaw ito ng gayon na lamang kasidhing emosyon na spontanyong nakakapagbigkis ng mga tao at nakakapagparamdam ng kolektibong identidad. Maari itong magmula sa nakalipas, tumawid ng ilang dekada para maging antem ng protesta laban sa diktadura. Sa kasukdulan ng aktibismo ng estudyante sa Pilipinas, halimbawa, at sa buong panahon ng diktadurang Marcos, tanging ang pagkanta ng malumbay na kundiman na “Bayan Ko”¹⁰ ang nakapagbigay-lakas-loob sa mga demonstrador na patatagin ang hanay at sabay-sabay na harapin ang *tear gas*, *water cannon*, at mga *truncheon* ng pulis.

Maitutulad ang mga awit, sa mga salita ni Bernardo Palambo ng grupong Canta Claro ng Argentina, sa baril at bulaklak.¹¹ Saan man pinipiit ang katotohanan at kalayaang magpahayag, kanta ang nagsisilbing armas ng taong bayan para direktang tamaan ang awtoritaryanong rehimen, ilantad ang tunay nitong kalikasan at pahinain ito. Saan man sinisiil ang karapatang mabuhay at umibig, ang kanta ang rosas na inaalay sa mga biktima ng kahirapan at karahasan.

Sipi mula sa “Por El Fusil y La Flor”	Salin “Para sa Baril at sa Bulaklak”
Pero hoy me paro, y digo! No! Porque es el tiempo de empezar contra el imbecil y el senor porque es el tiempo de luchar contra el prejuicio y el dolor Porque es el tiempo de vivir pongo mi brazo y mi cancion, y si mi brazo nada es. igual que es nada la cancion Saldre a morir por el amor, mis veinte anos y un fusil Y si me matan por desir que hoy en la mesa falta el pan sera si canon y no si rosal si que repita la cancion.	Pero ngayon, nakatayo ako’t nagsasabing – Hindi! Pagkat panahon nang makibaka laban sa kalokohan at panginoon pagkat panahon nang mabuhay laban sa kawalang katwira’t kasakitan Pagkat panahon nang mabuhay ialay ang aking bisig at kanta, at kung wala nang silbi ang aking bisig gayundin ang aking awit. Lalabas ako’t mamamatay para sa pag-ibig para sa aking dalawampung taon at isang baril At kapag ako’y papaslangin dahil sa pagsabing ngayon kulang sa tinapay ang mesa kanyon at hindi isang rosas ang uulit ng kanta.

Kanta ang ekspresyon ng pakikipagdamayan at pakikipag-isang-loob sa mga tinanggalan ng boses. Ang bisa ng kanta “Halina” (1978; 1991) ni Jess Santiago, halimbawa, ay sa pagsakongkreto ng mga isyu sa tatlong tauhang walang awang ginahasa, inagawan ng lupa, binoldoser ang tahanan sa ngalan ng malalaking korporasyon, kaunlaran sa nayon, at turismo. Sa simple pero mapagkalingang melodya, inaanyayahan tayo ng makata-mang-aawit na gawin ang ating mga puso na lugar kung saan natin madadamitan ang hubad na bangkay ng manggagawang si Lina, matatamnan ng punla ang magsasakang si Pedro Pilapil, at mapagtayuan ng bahay ang pamilya ni Aling Maria.

Si Lina ay isang magandang dalaga
Panggabi sa isang pabrika ng tela
Sumapi sa unyon, sumama sa welga
Biglang nagkagulo, nawala si Lina
Nang huling makita, hubad at patay na.

Halina, halina, damitan ang bangkay
At sa ating puso’y hayaang humimlay si Lina.

Isang magsasaka si Pedro Pilapil
Walang kaulayaw kundi ang bukirin
Ngunit isang araw may biglang dumating
Ang saka ni Pedro’y kanilang inangkin
Tumutol si Pedro at siya’y binaril.

Halina, halina, at sa ating puso’y
Hayaang maghasik ng punla si Pedro Pilapil.

Sina Aling Maria’y doon nakatira
Sa tabi ng isang bundok ng basura
Ngunit isang araw binuldoser sila
Sapagkat darating ang mga turista
Nawalan ng bahay ang isang pamilya.

Halina, halina, at sa ating puso’y
Ipatayo ng tahanan sina Aling Maria.¹²

Sa pagdinig ng kanta, maaring magunita ng tagapakinig ang katulad na danas ng sarili o kamag-anak o kaibigan o kakilala na maari niyang idagdag sa mga linya ng kanta. Sa paraang ito, lumalago ang kanta at nagiging bahagi ng tradisyon ng taong bayan.

Mapang-usig ang awit. Sa kantang “Al Centro De Injusticia,”¹³ kinwestyon ng Chileanang mang-aawit na si Violeta Parra (1973) ang irasyunal na sitwasyon ng isang bansang pinagpalaan ng ganda at likas yaman, ngunit sa kabila nito’y hikahos ang mga manggagawa. Samantala, napupunta sa mga dayuhan ang kita ng bansa. Sa Chile sa panahon ng dekada sesenta, matatamo lamang ang kaginhawahan kapag gawing manhid ang konsensya at tahimik na tanggapin ang karahasan na nagmamantini ng labis na inekwalidad. Pinupuna ng kanta ang polising agrikultural ng bansa sa pamagitan ng pagtukoy sa ironya ng isang bansang pinagmumulan ng patatas pero nag-aangkat din ng patatas mula sa ibang bansa. Tulad ng Pilipinas, umiiral ang inhustisya sa Chile:

“Al centro de la injusticia” (Violeta Parra)	Salin ng sipi
La papa nos la venden naciones varias cuando del sur de Chile es originaria. Delante del emblema de tres colores la minería tiene muchos bemoles.	Nag-aangkat tayo ng patatas mula sa iba’t ibang bansa Samantalang nanggagaling ito sa Timog Chile Sa harap ng bandilang may tatlong kulay Ang pagmimina’y napakahirap.
El minero produce buenos dineros, pero para el bolsillo del extranjero; exuberante industria donde laboran por unos cuantos reales muchas señoras.	Lumilikha ng maraming pera ang minero pero sa mga bulsa ng dayuhan pumupunta ito Lumalago ang mga industriya kung saan nagtatrabaho ang maraming babae para sa ilang sentimo.
Y así tienen que hacerlo porque al marido la paga no le alcanza pal mes corrido. Pa no sentir la aguja de este dolor en la noche estrellada dejo mi voz.	At kailangan nilang gawin ito dahil napakaliit ng sahod kada buwan ng mga asawa Para makaeskapo sa hapis at hirap sa mabituang gabi, sinasara ko aking boses
Linda se ve la patria señor turista, pero no le han mostrado las callampitas. Mientras gastan millones en un momento, de hambre se muere gente que es un portento.	Napakaganda ng bayan namin, Ginoong Turista pero di nila pinapakita sa iyo ang mga looban Habang milyones ang ginagastos sa isang sandali Nakakagulat ang bilang ng mga taong namamatay.
Mucho dinero en parques municipales y la miseria en grande en los hospitales. Al medio de Alameda de las Delicias, Chile limita al centro de la injusticia.	Sobrang pera para sa mga parke munisipal at labis ang dalamhati sa mga ospital Sa gitna ng Alameda de Los Delicias Ang Chile ay sentro ng inhustisya.

May mga ganito ring kanta sa iba’t ibang dako ng mundo. Nariyan, halimbawa, ang “Turismo” ni Karina David ng Inang Laya (1984).¹⁴ Tinuligsa sa awit ang turismo na pinagyabang ng diktadura na magpapasok ng kinakailangang dolyar para umunlad ang ekonomiya ng Pilipinas. Mga 5-star hotel ang tinayo, binura ng mga buldoser ang bakas ng mga dampa ng skwater at ang hindi ay tinago sa likod ng pader na pininturahan pang puti. Sa ritmo ng *jazz-rock*, inawit ang totoong naganap sa ginawang transpormasyon ng Manila ng diktadura para maging paraiso ng mga dayuhan sa presyo naman ng dehumanisasyon ng kababaihan at mga bata. Satirikong inilahad ang mapait na katotohanan ng turismo bilang isang uri ng panggagahasa sa bayan at patuloy na pang-aalipin sa taong bayan.

Turismo’y lilikha ng iba’t ibang trabaho
Uunlad ang bansa sa kaunting sakripisyo
Ibuldoser ang iskwater o takpan ng pader
Maglingkod sa turista, maging waiter.

Kababaihan, kahit bata'y gawing puta
 Pansamantalang aliw ibigay sa turisa
 Tayo ba'y walang imik na pagagahasa
 Habang buhay alipin sa banyaga.

May matitinding danas na naikukwento sa awit at di nawawalan ng saysay sa iba't ibang panahon habang nariyan ang kabangisan ng awtoritaryanong rehimen, habang di pa rin nalalaman ng kanilang mahal sa buhay kung nasaan na ba at kung ano tunay na nangyari sa mga desaparacido. At habang laganap pa rin ang karukhaan, nagbabantang bumalik ang awtoritaryanismo kahit sa ibang hugis.

Wala pa si Pinochet at wala pa sa pang-araw-araw na bokabularyo ang salitang desaparacido nang isulat ni Victor Jara ang "Te Recuerdo Amanda"¹⁵ (Alaala Ka, Amanda). Sa isang banda, selebrasyon ang awit sa pag-iibigan ng dalawang manggagawang sina Amanda at Manuel. Sa kabilang banda naman, pagtangis ang awit sa karupukan ng lipunang pumipilit sa taong di marunong manakit sa kahit na sino at kahit ng anuman na lisanin ang kanyang irog, humawak ng armas para ipaglaban ang kinabukasan. Maikli pero matindi ang limang minutong kapiling ang isa't isa. Maikli rin ang oras na kinailangan para burahin sa daigdig si Manuel, si Manuel na sa gunita ni Amanda patuloy na nabubuhay.

"Te Recuerdo Amanda"	Alaala Ka, Amanda (Salin ni Maria Luisa Torres Reyes) ¹⁶
Te recuerdo, Amanda, la calle mojada, corriendo a la fábrica donde trabajaba Manuel. La sonrisa ancha, la lluvia en el pelo, no importaba nada, ibas a encontrarte con él, con él, con él, con él, con él.	Alaala ka Amanda, umuulan sa kalsada patakbo sa pabrika naroon si Manuel May ngiti sa iyong labi, ulan sa 'yong buhok kislap sa 'yong mata, walang mahalaga katagpo mo si Manuel, Manuel, Manuel, Manuel, Manuel
Son cinco minutos, la vida es eterna en cinco minutos. Suena la sirena, de vuelta al trabajo, y tú caminando, lo iluminas todo. Los cinco minutos, te hacen florecer.	Sa singko minutos, walang hanggang buhay sa singko minutos Sumigaw ang sirena, balik sa trabaho at sa 'yong paglakad, nagningning ang paligid Sa singko minutos ika'y namulaklak.
Te recuerdo, Amanda, la calle mojada, corriendo a la fábrica donde trabajaba Manuel. La sonrisa ancha, la lluvia en el pelo, no importaba nada, ibas a encontrarte con él, con él, con él, con él, con él.	Alaala ka Amanda, umuulan sa kalsada patakbo sa pabrika, naroon si Manuel May ngiti ang iyong labi, ulan sa iyong buhok kislap sa 'yong mata, walang mahalaga kundi si Manuel, Manuel, Manuel, Manuel, Manuel.
Que partió a la sierra, que nunca hizo daño, que partió a la sierra y en cinco minutos, quedó destrozado. Suena la sirena de vuelta al trabajo. Muchos no volvieron, tampoco Manuel.	Sa bundok siya lumisan, para makipaglaban siyang di marunong manakit at sa singko minutos, nabura ang lahat. Tumunog ang sirena, panahon nang magtrabaho Maraming di babalik, isa na doon si Manuel.
Te recuerdo, Amanda...	Alaala ka, Amanda....

Nasa musika ang pagkagiliw. Nasa musika ang pait ng sinapit ni Manuel.

Ang paulit-ulit na pag-awit ng “Te Recuerdo Amanda” sa labas ng Chile sa panahon ng diktadurang militar, pagkanta at patuloy na pagkanta ng mga dayuhang mang-aawit sa Europa at Amerika tulad ni Joan Baez,¹⁷ pagiging popular muli sa Chile nang mapatalsik si Pinochet, at pagsalin sa iba-ibang wika bilang ekspresyon ng pakikipag-isang loob o solidaridad ng ibang taong bayan ay mga testamento na tangkain mang walain ang mga umaawit at ang mga nakikibaka para sa makatwirang lipunan, lumalakas lalo ang kanilang presensya at simulaing pinaglaban. Ang kapangyarihan ng awit para magsabi ng totoo ay nasa himig din na tumatagos sa puso at nananatili sa isip habang di pa winawala ang mga kalagayang balakid sa buhay at pagkatao ng tao. May maningning na sandali sa kalagitnaan ng panahon ng Batas Militar sa Pilipinas na nagpamalalas sa kapangyarihan ng musika ni Victor Jara.

Sa unang malawakang konsyerto ng mga awit pagtutol na pinangahasan ng mga aktibistang idaos sa kabila ng banta ng panunupil ng militar, dramatikong tumigil ang makatang si Santiago sa pagkanta ng sarili niyang mga awit. Tiniyak muna niyang tahimik ang odyens. Saka niya marahang pinakilala si Jara sa mga estudyante, titser, manggagawa, at iba pang manonood. Sinalaysay niya ang buhay ni Jara. Nilarawan niya ang uri ng kamatayang sinapit ni Jara para ipahiwatig ang kapangyarihan ng kanta sa pagligalig ng mga pwersang laban sa repormang panlipunan. Saka niya kinanta ang salin niya sa Filipino ng “La Plegaria A Un Labrador.”¹⁸

Pagbigay-pugay ni Jara ang awit sa uring manggagawa. Artikulasyon ni Jara ang awit ng kanyang paninindigan para sa paglikha ng isang makatarungan at pantay-pantay na lipunan.

Sa pag-awit ni Jess Santiago ng kanyang sinaling kanta, ang katotohanan ng isang bansa na naghihirap noon sa ilalim ng awtoritaryanong rehimen ni Pinochet ay tumawid ng karagatan at mahigpit na kumawing sa katotohanan ng lipunang Pilipinas na nagdurusa din sa ilalim ng diktadura ni Marcos.

“La Plegaria A Un Labrador”	“Tumindig Ka” (Salin ni Jess Santiago, 1979)
Levántate y mira la montaña de donde viene el viento, el sol y el agua. Tú que manejas el curso de los ríos, tú que sembraste el vuelo de tu alma.	Tumindig ka, bundok ay pagmasdan Bukal ng hangin, ng tubig at ng araw Ikaw na nagbabago ng landas ng mga ilog Ikaw na naghahasik ng mga alabok.
Levántate y mírate las manos para crecer estréchala a tu hermano. Juntos iremos unidos en la sangre hoy es el tiempo que puede ser mañana.	Tumindig ka, masdan ang iyong palad kasama ay hawakan upang ikaw ay umunlad kapit-bisig tayong dugo ay ang nag-ugnay Ngayon ang simula ng kinabukasan.
Líbranos de aquel que nos domina en la miseria. Tráenos tu reino de justicia e igualdad. Sopla como el viento la flor de la quebrada. Limpia como el fuego el cañón de mi fusil. Hágase por fin tu voluntad aquí en la tierra. Danos tu fuerza y tu valor al combatir. Sopla como el viento la flor de la quebrada. Limpia como el fuego el cañón de mi fusil.	Iligtas mo kami sa panginoong mapang-alipin Pagkakapantay-pantay at hustisya ang pairalin Bugang tulad ng hangin ang bulaklak sa kabundukan Tulad ng apoy ang baril ko'y iyong linisin. Mangyari nawa ang loob mo dito sa lupa Bigyan mo kami ng tapang at lakas sa pakikibaka Bugang tulad ng hangin ang bulaklak sa kabundukan Tulad ng apoy ang baril ko'y iyong linisin.
Levántate y mírate las manos para crecer estréchala a tu hermano. Juntos iremos unidos en la sangre ahora y en la hora de nuestra muerte. Amén	Tumindig ka, masdan ang iyong palad kasama ay hawakan upang ikaw ay umunlad Kapit-bisig tayong dugo ang nag-ugnay Ngayon at sa oras ng ating tagumpay Siya nawa. Siya nawa. Siya nawa.

Kanta Bilang Kontra-Naratibo

Ang kapangyarihan ng kanta na pukawin ang mga memorya ng mga kalupitang pinairal ng militar sa mga komunidad sa kanayunan ay kung minsan nakasalalay sa mismong kawalan ng tuwirang pagtukoy sa mga akto ng karahasan. Walang duda na ang kantang “Santa Filomena”¹⁹ ni Joey Ayala (1981), halimbawa, ay pagtutol sa ginawang paghamlet ng mga baryong pinaghinalaang sumusuporta sa mga gerilyang New Peoples Army (NPA). Gayunpaman, di nakapokus ang kanta sa miserableng kondisyon ng mga taong pwersadong hiniwalay sa kanilang mga bahay at lupa at walang-awang nilipat sa ibang lugar para madaling mamonitor ng militar ang kanilang pagkilos. Sa halip, inilarawan sa kanta ang isang abandonadong baryo at ginamit ang kalikasan para ihinagpis ang naganap na hamletting –ang nakababahalang katahimikang bumabati sa isang langay-langayan, ang hapis ng ibon sa naiwanang sakahan, ang pagluksa ng mga palay na handa na sanang anihin, ang mga hinog na prutas na tinatangay na lamang ng hangin at sinisipsip na lamang ng araw ang katas nito:

Nag-iisang lumilipad ang langay-langayan
Anino niya'y tumatawid sa nanunuyong palayan
Tanging sagot sa sigaw niya ay katahimikan
At kaluskos ng hangin sa dahon

.....

Pagkat wala nang tao sa Santa Filomena
Walang aani sa alay ng lupa
Nakayuko ang palay,tila ba nalulumbay
Tila ba naghihintay ng karit at kamao.

Nahihinog ang prutas ng mga mangga't bayabas
Pinipitas ng hangin at sa lupa'y hinahampas
Sinisipsip ng araw ang tamis at katas
Iniwan ang binhing umaasa.

At pagdating ng tag-ulan sa pinaghasikan
Upang hugutin ang buhay mula sa kamatayan
Muling dadaloy ang dugo sa ugat ng parang
Subalit ang lahat ng ito'y masasayang.

.....

Lumilipad, sumisigaw ang langay-langayan
Nasaan ka at bakit ka nagtatago taong bayan
Panahon na, panahon nang balikan ang iniwan
Dinggin natin ang tangis ng abang langay-langayan.

Ang di lantarang estilo ni Joey Ayala ay nagpapahintulot sa mga tagapakinig na basahan ng ilang kahulugan ang imahen ng langay-langayan. Maari itong magpahiwatig ng boses ng konsensyang humihikayat sa taong bayan na depensahan ang mga sarili. Maari ring mismong inang bayan ito na naghihinagpis sa kapalaran ng sambayanan.

Katatawanan sa Pagpatalsik ng Diktadura

Sa ilalim ng diktadura, lumilitaw ang katatawanan sa kanta kapag naigpawan na ng mga taong bayan ang kanilang takot at kawalang-pag-asa. Mabisa ito sa pagsubvert ng awtoridad kapag nakakakuha ng tamang reaksiyon, spontanyong binabahagi sa marami pang iba, at malayang pinalalaganap. Pinag-iisa ng katatawanan ang mga taong bayan.

Lumitaw ang isang nanunuyang kanta ng mga gerilyang NPA sa mga unang taon ng 1980s noong lalong lumakas at lumaganap ang kilusan sa mga isla ng Pilipinas. Matunog ang tsismis na may sakit na lupus ang diktador. Lumihis ang kanta sa dating pormula ng panawagan na "Lansagin ang diktadurang Marocs." Sa halip, kinutya nito

ang diktador na “Ali Macoy” (pahiwatig sa pagkatulad nito sa tusong magnanakaw na si “Ali Baba”) at nanawagan ng pagkapon ng taong bayan sa diktador. Nakakatawaman, nakongkretisa para sa karaniwang tao ang abstraktong terminong “diktadura.” Nakakatanggal din ito ng damdamin ng kawalang kakayahan. Kung tutuusin, napakalakas ng talinhagang ginamit para sa diktadura. Ang atake ay sa sentro ng machismong kapangyarihang ni Marcos na kung nagkakaisa ang bayan, madaling durugin.

Ali Macoy, Ali Macoy

Atong dugmukon ang itlog ni Macoy!²⁰

Ali Macoy, Ali Macoy

Ating durugin ang itlog ni Macoy!

Kung sa simula ng Batas Militar, dinaing ni Bartolome ang pagkakimi ng mga taong bayan, masasabing nahanap nila ang kanilang nawawalang boses nang pinaslang si Ninoy Aquino sa tarmak ng Manila International Airport noong 21 Agosto 1983. Dumalas ang mga martsa at rali na nilahukan hindi lamang ng mga dating militante na kundi ng mga karaniwang mamamayan mula sa iba’t ibang uri ng lipunan. Sa Unibersidad ng Pilipinas, ang martsa’y mula sa Palma Hall hanggang Liwasang Bonifacio o Mendiola o Luneta. Nagsilbing pampawi sa pagod, uhaw, at gutom ang mga nakakatawang kantang nilikha bago magmartsa o kahit na sa gitna ng martsa. Nilapat sa mga popular na himig, masiste ang mga kanta. Nagpapakita ito ng sambayanang di na takot kundi matapang, di na talunan kundi mapanlaban, di na lunod sa hapis kundi may pananalig sa kanilang kakayahang mapatalsik ang rehimeng Marcos. Halimbawa ang sumusunod;

Leron, leron sinta, umakyat sa pulitika

Pagdating sa Malakanyang, ayaw nang bumaba

Ano kayang dapat gawin, sungkitin na lang kaya natin

Babagsak din ang tuta at walang maaawa!²¹

Kadalasan, topikal ang mga popular na kantang nilikha para sa, at sa gitna ng, mga martsa at rali. Pagkatapos na pagkatapos ng asasinasyon ni Ninoy, umikot ang marami nito kay Rolando (Rolly) Galman, ang sinasabing asasin. Pinahayag dito ang di kapanipaniwalang mga datos tungkol sa asasinasyon at kay Galman na lumabas sa media na kontrolado ni Marcos.

Sa tangka na palubagin ang galit na publiko, nagtayo si Marcos ng komisyon para imbestigahin ang pagpaslang kay Ninoy. Pero dahil pinamunuan ang komisyon ni Supreme Court Chief Justice Fernando na hinirang ni Marcos, batid ng publiko na

walang mangyayari sa imbestigasyon. At tinawanan nila ang komisyon sa pamagitan ng kanta:

May asasineysyon, pinatay si Ninoy
Ang imbestigeysyon, salamangkang Macoy
Tutang walang kahol, tutang walang ungol
Nang sila'y magtipon – Fernando Commision.

Tutang-tuta sila, aw!
May Erika mandin, hoy!
Kasinungalingan ang palalabasin
Hahango ng lasing at paaaminin
Si Galmang *patay* na ang siyang bibitayin.²³

Epektibo ang katatawanan kahit sa paghayag ng mabibigat na isyu at seryosong pulitikal na layunin. Napapadali nito ang pagmemorya, pagbahagi, at pagkumbinse. Napapatapang nito ang mga tao lalo na dahil natatamaan nila ang diktador at nakakalusot ang kanilang ireberenteng pahayag. Sa katatawanan, di na gaanong nakakatakot ang kaaway na estado. Sa katatawanan, nawawalan ng bangis ang diktador.

Kinang ng Kanta

Mahalagang bahagi ang kanta sa patuloy na proseso ng liberasyon. Kahit napatalsik na ang mga diktador at nanumbalik na ang mas demokratikong kaayusan, maaring matagpuan ng mga taong bayan na mardyinalisado pa rin sila at di pa rin tunay na makaawit ng sarili nilang kantang totoo. Di madaling mabura ang matagal nang mga inekwalidad sa lipunan at gayundin ang mga labi ng awtoritaryanong rehimen.

Sa Pilipinas, may winawala pa ring mga estudyante, magsasaka, manggagawa, dyurnalista, lider ng organisasyong sibil at ordinaryong mamamayan sa hinalang sila'y komunista at kung gayon, kalaban ng estado. Di na sila dinadaan sa proseso ng batas. Nakakagitla ang bilang ng mga biktima ng extrahudisyal na pagpaslang na dinokumento ni Philip Alston nang ipadala siya ng United Nations sa Pilipinas bilang Special Rapporteur noong 2007.²³ Kapag basahin ang mga salaysay tungkol sa mga winala na nasa apendiks ng report ni Philip Alston, maaalala muli ang sinulat ni Gabriel Garcia Marquez na sa Latina Amerika (at sa mga bansang katulad nito) napakaliit ng hinihingi sa imahinasyon ng mga manunulat pagkat mas malala ang nangyayari sa

pang-araw-araw na buhay, ang *realidad descomunal* (dambuhalang realidad), kaysa anupamang maaring likhain sa panitikan.²⁴

Di mahilom-hilom ang malalim na sugat ng mga lipunang dumaan sa madilim na yugto ng awtoritaryanismo. Kung kaya patuloy ang paglikha ng mga inobatibong kantang nagpatalas ng kamalayan at tunay na nagsasabi ng totoo.²⁵ Kung kaya di rin nawawalan ng kabuluhan ang mga kantang sisidlan ng kolektibong memorya ng sambayanan.

May mga kantang bunga ng nakaraang pakikibaka na lalong kumikinang sa pagdaan ng panahon. Yumayaman ang kahulugan ng mga ito kapag nakasalabid sa liriko't himig ang buhay at paninindigan ng gumawa ng awit, kapag diniligan ang awit ng dugo mismo ng mang-aawit. Di kayang burahin ng piitan at baril ang mga awit at mang-aawit na nagsilbing awtentikong boses ng mga taong bayan at nagpatatag sa kanila para ipaglaban ang kanilang humanidad.

Winasak man ng rehimen ni Hen. Augusto Pinochet ang lahat ng *master tape* ng mga awit ni Jara at *video* ng kanyang mga konsyerto, may mga nakapagtago ng sarili nilang kopya o may nakaligtaang kopya sa arkibo ng stasyon ng telebisyon sa ibang bansa tulad ng Peru na nagbigay daan sa pagbuhay muli ng mga awit ni Jara at kanyang mga kasama sa Cancion Chilena at Inti Illimani. Ironikal na isang dayuhang kumpanya, ang AOL Time Warner, ang nakipagtulungan kay Joan Jara sa pag-*remix* at pag-*remaster* ng mga awit ni Jara. Nakamamangha na mula nang mailabas at maibrodkast muli ang mga awit ni Jara, naging napakapopular ang kanyang mga awit sa nakababatang henerasyon (Rohter 2002). Ayon mismo kay Joan Jara, "It goes to show the truth of the saying that you can kill the singer but not the song"²⁸ (Nagpapakita ito sa katotohanan ng kasabihan na maari mong patayin ang mang-aawit pero di ang awit) (Rohter 2002).

NOTA

Batay sa papel na binasa sa *Conference on "Seeing-Sounding Social Transformation,"* Abelardo Hall, UP College of Music, 19 Setyembre 2013.

¹ Sipi mula sa Joan Jara and Adrian Mitchell, *Victor Jara: His Life and Songs*. (Great Britain: Elm Tree Books, 1976) pp. 91-93.

² Dahil sa kakulangan ng dokumentasyon, nakabalot sa misteryo ang trahedyang sinapit ni Victor Jara sa Estadio Chile. Sa matagal na panahon, tanging ang sinulat ng Chileanong dyurnalista na si Miguel Cabenzas ang pinagbatayan ng paniniwalang tinaga ang mga

daliri ni Victor Jara sa Estadio. Sinipi ni Andrew Tyler (2013) ang paglarawan ni Cabenzas sa kanyang artikulong “The Life and Death of Victor Jara: A Classic feature from the vaults”:

“They took Victor to the table and ordered him to put his hands on it. In the hands of the officer rose, swiftly, an axe. With a single stroke he severed the fingers on Victor’s left hand, and with another stroke, the fingers of the right.

“A collective outcry from 6,000 prisoners was heard. These 12,000 eyes then watched the same officer throw himself over the fallen body of singer and actor Victor Jara and begin to hit him while shouting: ‘Now sing, you motherfucker, now sing.’

“Jara received more blows but raised himself and walked to where the arena and bleachers met. There was a deep silence. And then his voice was heard crying: ‘All right comrades, let’s do the senior commandante the favour.’ He steadied himself for a moment and then lifting his bleeding hands began to sing with an unsteady voice the anthem of Unidad Popular. And everybody sang with him.

“A volley was fired and Jara fell dead.”

Noong 2009, tumestigo ang isang naging gwardya sa Estadio Chile sa harap ni Judge Juan Eduardo Fuentes. Sa testimonya ni Jose Alfonso Paredes Marquez, nasaksihan niya ang pagkamatay ni Victor Jara noong 17 Setyembre 1973. Labing-walong taong gulang lang siya noon, pero natatandaan niya na nilagay si Jara sa isang kwarto sa *basement* ng Estadio Chile. Magang-maga ang mukha ni Jara at bali-bali ang kanyang mga daliri dahil sa tama ng riple. Binaril siya sa ulo sa estilong Russian roulette at pagkatapos, tinadtad ang kanyang katawan ng mga bala ng ibang sundalo. (“How Victor Jara Died, Last Minutes” 2009).

Noong 4 Setyembre 2013, nagsampa ng kaso si Joan Jara sa U.S. District Court (CIA 2014) laban kay Pedro Pablo Barrientos Nunez, ang pinaniniwalaang responsible sa pagpatay kay Victor Jara na ngayon ay naninirahan sa U.S. Sa interbyu sa kanya ni Amy Goodman para sa programang *Democracy Now* na ang transkrip ay nilakip sa DemocracyNow.org (2013), pinabulaanan ni Joan Jara na pinutol ang mga kamay ni Victor Jara sa Estadio. Ayon sa kanya, nakakarimarim na ang mismong katotohanan, di na ito kailangan pang gawing alamat:

AMY GOODMAN: Because he was so well known, there have been many stories about his death. Some said because he was this famous folk singer, guitarist, his hands were cut off. . . .

JOAN JARA: No, I—this is not true. There was this invention of myths that I people, I suppose, thought would help. The truth was bad enough. There was no need to invent more horrors. Victor’s hands were not cut off. When I saw his body, his hands were hanging at a strange angle. I mean, his whole body was bruised and battered with bullet wounds, but I didn’t touch his hands. It looked as though his wrists were broken.

- ³ Ang salin sa Filipino ay akin mula sa orihinal at salin sa Ingles ni Joan Jara.
- ⁴ Lubhang dinamdam ni Phil Ochs ang balita ng brutal na pagpaslang kay Victor Jara. Naging kaibigan niya si Jara nang minsan dumalaw siya sa Chile. Kay Jara nakita ni Ochs ang kabuluhan ng mang-aawit sa lipunan. Ang bagay na ito ay lumabas sa rebyu na sinulat ni Ross Altman (2015) sa dokumentaryo ni Kenneth Bowser na *Phil Ochs: There But For Fortune*.
- ⁵ Sipi mula sa Marquez (1982). Ang salin sa Filipino ay akin.
- ⁶ “Guerra sucia” o “dirty war” ang terminong ginamit sa Argentina nang mapasakamay ng militar ang estado noong 1976 hanggang 1983. Gumamit ang estado ng labis na karahasan sa mga tinuring nitong kalaban ng estado. Sinasabing mahigit na 30,000 ang bilang ng mga militante, aktibista, manggagawa, mamamahayag, at iba pang progresibo na naging desaparecidos o mga extrahudisyal na pinaslang at di na makita ang mga bangkay. Para sa iba pang datos tungkol sa dirty war, tingnan ang Antonius C. G. M. Robben (2005). Maari ring basahin ang sanaysay ni Ksenija Bilbija (2005).
- ⁷ Noong Oktubre 2002, napabilang ako sa mga lumahok sa isang kumperensya sa Buenos Aires tungkol sa “Memory Across Generations, the Future of Never Again” sa ilalim ng proyektong “Legacies of Authoritarianism” ng University of Wisconsin-Madison. Doon ko nasaksihan ang nakakatindig-balahibong mabagal na paglakad na paikot sa Plaza De Mayo ng mga tumanda nang Madres de Mayo. Sila ang mga ina, kasintahan, asawa ng mga *desaparecidos* o ang mga binura at winala sa panahon ng *dirty war* ng Argentina. Ika-dalawampu’t limang taong anibersaryo noon ng tahimik na pag-ikot ng mga Madres de Mayo sa Plaza De Mayo kada Hwebes kada linggo. Tangan ang larawan ng kanilang *desaparecidos*, pinaaalala nila sa estado na buhay na buhay pa sa kanilang gunita ang kanilang mahal sa buhay at patuloy nilang tinututulan ang kakulangan ng pagkilos ng gobyerno para mabigyan ng hustisya ang mga winala ng estado.
- ⁸ Noong 1988, sa ika-apatnapung taong anibersaryo ng paglagda ng Universal Declaration of Human Rights, naglunsad ng serye ng mga konsyerto—Human Rights Now—ang Amnesty International. Nagsimula ito sa Wembley Stadium, London, England (2 Setyembre 1988) at nagtapos sa Estadio River Plate, Buenos Aires, Argentina (15 Oktubre 1988) (Sting.com 2015). Sa Buenos Aires kinanta ni Sting ang “They Dance Alone” at sinamahan siya ni Peter Gabriel sa bersyon ng bahagi ng kanta sa Espanyol. Sa ika-dalawampu’t limang taon ng anibersaryo ng konsyerto na Human Rights Now!, inilabas ng Amnesty International ang DVD set ng mga konsyerto (Amnestyusa.org. 2013).
- ⁹ Makasaysayan ang kantang ito (“Oy Utol, Buto’t Balat Ka Na’y Ayaw Pang Magising”) dahil, kasabay ng “Ang Himig Natin” ng Juan Dela Cruz Band, nagbigay-daan ito sa penomenon ng Pinoy rock na lumaganap noong dekada setenta maging sa industriya ng popular na musika. Nilikha noong 1973 at inawit ni Heber Bartolome sa Pabigatan Protest Concert noong 1979 at iba pang mga konsyerto ng pagtutol. Di naging bahagi ang awit sa plakang “Tayo’y mga Pinoy” (Dyna Records, 1978) ni Heber at ng grupo niyang Banyuhay, pero maari na itong mapakinggan sa Youtube.com
- ¹⁰ Sa tradisyon, isang awit ng di matamong pag-ibig ang kundiman. Sa panahon ng Himagsikan ng 1896 at sa mga unang dekada ng pananakop ng mga Amerikano, ang tila dumadaing na himig ng kundiman ay naging ekspresyon ng damdaming makabayan, ng

walang hupang paghihirap ng Inang Bayan at ng pangangailangang tubusin siya sa kaalipnan. Sinulat ang “Bayan Ko” noong 1928 nina Constancio De Guzman (musika) at Jose Corazon de Jesus (titik). Mula noon at magpahanggang ngayon, inangkin ng mga kilusang panlipunan at ng sambayanan ang “Bayan Ko.”

- ¹¹ Ang salin ay akin. Mula sa popular na kantang “Por El Fusil y la Flor” na nagsisilbi ring titulo ng plaka ng Canta Claro (Palambo at Canta Claro 1975). Kasama sa LP ang isang booklet na may sanaysay sa kasaysayan ng Argentina at ang mga liriko ng mga kanta.
- ¹² Nilikha ng makatang si Jesus (Jess) Santiago ang “Halina” noong membro siya ng organisasyong Galian sa Arte at Tula (GAT). Sa GAT nabuo ang paniniwala ng mga makata na mas magiging epektibo ang kanilang mga tula kung lapatan ang mga ito ng musika para mas maraming taong bayan ang marating at mas madaling maipalaganap. Di man nairekord noon, napakapopular ng “Halina” sa mga konsyerto ng protesta na dinaos sa panahon ng Batas Militar sa Pilipinas.
- ¹³ Ang salin ay akin. Binuo ang Discoteca de Canto Popular, prodyuser ng kanta, ng militanteng kabataan sa Chile para maisaplaka ang mga kanta nina Victor Jara, grupong Inti Illimani, Violeta Parra, at iba pang membro ng Nueva Cancion Chilena. Popular na popular man sa mga Chileno ang mga kanta, di inilabas ang mga ito ng industriya ng kulturang popular sa Chile. Binawal ang mga pagtugtog o pagkanta ng mga awit sa panahon ng awtoritaryanong rehimen ni Pinochet. Kinailangan ang ilang dekada bago nagkaroon ng interes muli sa mga awit nina Victor Jara. Kakatwang isipin na naging masigasig ang Warner Bros. sa paghanap ng mga inakalang tuluyan nang winala na mga *master tape* ng mga nagbigay boses sa kalagayan ng mga Chileno. Sa ilalim ng Warner Bros., nailabas muli sa cd format ang mga album nina Victor Jara, Quilapayun, Inti Illimani, Violeta Parra, at iba pa.
- ¹⁴ Nilikha ni Karina David ang “Turismo” noong 1984.
- ¹⁵ Ang salin ay akin.
- ¹⁶ Binahagi ni Maria Luisa Torres Reyes sa akin ang salin niya ng “Te Recuerdo Amanda” noong 1985. Hangad niyang may aawit ng kanyang salin. Naitago ko ang kopya nito.
- ¹⁷ Naging bahagi ng *repertoire* ng Amerikanong folk singer na si Joan Baez ang “Te Recuerdo Amanda,” halimbawa sa kanyang konsyerto sa Paris noong 1973 (Baez 1973). Aktibo si Joan Baez sa kilusan laban sa digma.
- ¹⁸ Nasa gunita ko pa rin ang konsyertong iyon. Pumayag ang mga nag-organisa ng konsyerto na i-plug ko ang aking audio-cassette recorder sa kanilang sound system. Nasa akin pa ang cassette tape na iyon. Bukod sa “La Plegaria A Un Labrador,” kinanta ni Jess Santiago ang “Halina” at ang nakababahalang “Huling Balita.”
- ¹⁹ Sa tulong ng mga kaibigan, na-*reduplicate* ang master *cassette tape* at naipamahagi sa Manila, 1983. Dahil sa popularidad ng koleksyon, naremix ito sa ilalim ng isang grant mula sa Canada Fund/CIDA. Naglabas ang Universal Records ng bagong edisyon nito noong 1991.
- ²⁰ Mula sa isang cassette tape ng NPA, 1980.

²¹ Sa malawakang protesta pagkatapos paslangin si Ninoy Aquino noong 21 Agosto 1983, may mga kinakalat na mga kopya ng mga kantang protestang nasa popular na himig. Naka-mimeo ang mga ito at walang pangalan kung sino ang sumulat ng mga titik. Isa sa mga mahilig gumawa ng nanunuya at satirikong kanta ay ang makata-mang-aawit na si Don Pagusara. Pero di ko matiyak kung siya ang lumikha ng bagong liriko para sa partikular na kantahing bayan na ito. Naging gawi ko noon ang pag-ipon ng mga awit protestang ganito habang nagmamartsa.

²² Ang kantang ito'y isa sa mga naipon ko habang nagmamartsa noong 1983.

²³ Philip Alston, "Promotion And Protection Of All Human Rights, Civil, Political, Economic, Social And Cultural Rights, Including The Right To Development," United Nations Report of the Special Rapporteur on Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions. Sa ilalim ng Project on Extrajudicial Executions, Center for Human Rights and Global Justice, New York University School of Law, naipalaganap ang ulat sa misyon sa Pilipinas ni UN Special Rapporteur Philip Alston. Naging bahagi ako ng proyekto bilang tagasalin ng report sa Filipino at Cebuano. Lumikha ang Center for Human Rights and Global Justice ng website (extrajudicialexecutions.org) at dito maaring i-akses ang orihinal na report sa English at ang salin nito sa Filipino, Cebuano, at Ilocano. Matatagpuan din ito sa Karapatan.org (2008).

²⁴ Batay sa sipi mula sa talumpati ni Gabriel Garcia Marquez sa pagtanggap niya ng Nobel Prize noong 1982:

Me atrevo a pensar que es esta realidad descomunal, y no sólo su expresión literaria, la que este año ha merecido la atención de la Academia Sueca de la Letras. Una realidad que no es la del papel, sino que vive con nosotros y determina cada instante de nuestras incontables muertes cotidianas, y que sustenta un manantial de creación insaciable, pleno de desdicha y de belleza, del cual éste colombiano errante y nostálgico no es más que una cifra más señalada por la suerte. Poetas y mendigos, músicos y profetas, guerreros y malandrines, todas las criaturas de aquella realidad desafortada hemos tenido que pedirle muy poco a la imaginación, porque el desafío mayor para nosotros ha sido la insuficiencia de los recursos convencionales para hacer creíble nuestra vida. Este es, amigos, el nudo de nuestra soledad.

(Mangangahas akong mag-isip na ang dambuhalang realidad na ito, at hindi lamang ang ekspresyong pampanitikan nito, ang karapat-dapat sa atensyon ng Swedish Academy of Letters. Realidad ito hindi sa papel kundi nabubuhay sa aming kalooban. Ito ang realidad na nagpapasya ng bawat sandal ng aming di mabilang na kamatayan sa araw-araw. Ito ang realidad na nag-aaura sa batis ng walang kasawaang panlilikha, puno ng lungkot at ganda, na ang magala at nostalhikong Columbian na ito ay isang numero lamang na binukod-tangi ng kapalaran. Mga makata at pulubi, musikero at propeta, mandirigma at hampas-lupa, lahat ng nilalang ng di mapigilang realidad na iyon, napakaliit ng hinihingi namin sa imahinasyon sapagkat ang mahigpit naming problema ay ang kakulangan ng kumbensyunal na paraan para gawing kapani-paniwala ang paglalahad ng aming buhay. Ito mga kaibigan ko, ang kaibuturan ng aming pag-iisa.) Ang salin ay akin.

²⁵ Pagkatapos ng tinaguriang People Power Revolution, ang industriya ng musikang popular sa Pilipinas ay naging bukas sa produksyon ng mga cd album ng mga popular na awit-protesta sa panahon ng diktadura. Halimbawa, nag-isyu ang Universal *Records ng remix ng Panganay ng Umaga* ni Joey Ayala (1991) at ng koleksiyong *Magkabilaan* (1991). Nasa iTunes na ang mga ito. Taong 1991 din nailabas, sa wakas, ang napakapopular na “Halina” ni Jess Santiago na pamagat din ng kanyang unang cd. Ayon sa naging napakapopular na mang-aawit-kompositor na si Dong Abay, sumuso ang mga nakababatang mang-aawit sa mga kanta nina Jess Santiago at Joey Ayala kung kaya masigla nilang pinasok ang industriya ng musikang popular para higit na mapalaganap ang mga kanta na nagsisilbing komentaryo sa lipunan, sa *genre* man ng rock ang mga ito. Patunay dito ang nilalaman ng album na *Yano* (1994) – “Banal na Aso, Santong Kabayo,” “Esem,” “Tsinelas”—na naging sobrang sikat sa kabataan. Nagagamit na rin ng mga walang akses sa masmidya ang makabagong teknolohiya para maihatid sa buong mundo ang panganib na dulot ng pagtayo ng San Roque Dam, halimbawa, sa buhay at lupaing ninuno ng mga taga-Dalupirip. Naging bahagi ng kampanya laban sa San Roque Dam ang koleksyon ng mga awit-pakikibaka ng grupong Salidummay (2000) na nailabas sa cd format at ngayon ay nasa YouTube.

²⁶ Sinipi sa Larry Rohter.

REFERENS

- Abay, Dong. (1994). *Yano*. Metro Manila: Alpha Records, 1994.
- Altman, Ross. (2015). Phil Ochs: There But for Good Fortune, A Documentary (2010) by Kenneth Browser. Retrieved 29 July 2014, from <http://folkworks.org/reviews/folkworks-film-theater-reviews/40102-phil-ochs-there-but-for-fortune>
- Amnestyusa.org. (2013). Released! DVD & CD of Human Rights Concerts with Leading Musicians to be Released on Tues., Nov. 5. Retrieved 29 July 2014, from <http://www.amnestyusa.org/news/press-releases/released-dvd-cd-of-human-rights-concerts-with-leading-musicians-to-be-released-on-tues-nov-5>.
- Ayala, Joey. (1981). Santa Filomena. Nasa Panganay ng Umaga. Development Education Media Services Foundation, Inc. (DEMS).
- . (1991). *Magkabilaan*. Universal Records.
- Baez, Joan. (1973). Joan Baez—Te Recuerdo Amanda (Live in France, 1973). Retrieved 29 July 2014, from <https://www.youtube.com/watch?v=2X0JH05MbH8>
- Bartolome, Heber. (1973). Oy Uto!, Buto't Balat Ka Na'y Ayaw Pang Magising. Live performance sa Pabigatan Protest Concert, 1979. Napapakingan ngayon sa youtube.com.
- Bilbija, Ksenija. (2005). Story is History is Story is History. Nasa *The Art of Truthtelling about Authoritarian Rule*, ed. Ksenija Bilbija, Jo Ellen Fair, Cynthia Milton, at Leigh A. Payne. 2005, 112-117. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

- CJA (The Center for Justice and Accountability). (2014). Jara v. Barrientos. Retrieved 29 July 2014, from <http://cja.org/article.php?id=1361>
- David, Karina (Inang Laya). (1996). Turismo. Nasa *Alab, 1896-1996, Alay sa Laya ng Bayan*. Harnessing Self-Reliant Initiatives and Knowledge.
- Democracynow.org. (2013). 40 Years after Chile Coup, Family of Slain Singer Victor Jara Sues Alleged Killer in U.S. Court. Retrieved 29 July 2014, from http://www.democracynow.org/2013/9/9/40_years_after_chile_coup_family
- How Victor Jara Died, Last Minutes. (2009). Retrieved 29 July 2014, from <https://tomasdinges.wordpress.com/2009/05/27/how-victor-jara-died-last-minutes/>
- Jara, Joan Turner. (1984). *An Unfinished Song, The Life of Victor Jara*. New York: Ticknor & Fields.
- Jara, Victor. (1969). Te Recuerdo Amanda. Nasa *Pongo en tus manos abiertas*. Discoteca del Cantar Popular (DICAP).
- . (1992). Todo Victor Jara. Emi Records.
- Karapatan.org. (2008). Mission to the Philippines: Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions, Philip Alston. Retrieved 29 July 2014, from <http://www.karapatan.org/AlstonReport>.
- Marquez, Gabriel Garcia. (1982). La Soledad de America Latina. Retrieved 29 July 2014, from http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1982/marquez-lecture-sp.html.
- Palombo, Bernardo at Canta Claro. (1975). *Por El Fusil y las Flor*. Paredon Records.
- Parra, Violeta. (1973). Al Centro De Injusticia. Nasa *La Nueva Cancion Chilena*. Discoteca de Canto Popular (DICAP).
- Robben, Antonius C. G. M. (2005). How Traumatized Societies Remember: The Aftermath of Argentina's Dirty War. *Cultural Critique* 59 (Winter): 120-164.
- Rohter, Larry. (2002, December 23). A Voice Stilled by a Junta Now Lives Again. *New York Times*. Retrieved 29 July 2014, from <http://www.nytimes.com/2002/12/23/arts/a-voice-stilled-by-a-junta-now-lives-again.html>
- Salidummay. (2000). *Diway*. Dap-ayan ti Kultura iti Kordilyera [Pagtitipon ng Kultura ng Kordilyera].
- Santiago, Jesus. (1979). Halina. Live Performance.
- . (1991). *Halina*. CD.
- Sting (Sumner, Gordon). (1988). They Dance Alone. Mula sa Nothing Like the Sun. A&M Records.

Sting.com. (2015). Selected Miscellaneous Shows. Retrieved 29 July 2014, from <http://sting.com/tour/date/id/1220>

Tyler, Andrew. (2013). The Life and Death of Victor Jara: A Classic Feature from the Vaults. Retrieved 29 July 2014, from <http://www.theguardian.com/music/2013/sep/18/victor-jara-pinochet-chile-rocks-backpages>

Professor Emeritus ng Unibersidad ng Pilipinas si **Teresita Gimenez Maceda** <tet.maceda@gmail.com> at naging tagapangulo ng Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, Kolehiyo ng Arte at Literatura sa parehong Unibersidad. Nagtapos siya ng Ph.D. Philippine Studies sa Unibersidad ng Pilipinas at M.A. Literature sa Ateneo de Manila University. Awtor siya ng *Bride of War, My Mother's World War II Memories* (2012), *Mga Tinig mula sa Ibaba, Kasaysayan ng Partido Komunista ng Pilipinas at Partido Sosyalista ng Pilipinas sa Awit, 1930-1955* na ginawaran ng UP Diliman Chancellor's Award for Best Book noong 1997, *Marcel Navarra, Mga Piling Kwentong Sebvano* (1986) at mga artikulo sa isyu ng pambansang wika, panitikang Cebuano, Pinoy pop/rock music, mga awit ng protesta sa ilalim ng batas militar, at industriya ng kulturang popular. Naging producer siya ng *Pitlag! Kwento ng Buhay, Isyu ng Bayan* na nagkamit ng 2003 NewYork Festivals Radio Bronze World Medal for best radio program in history at ng CMMMA best radio drama-forum sa mga taong 2001 at 2003. Siya ang unang direktor ng Sentro ng Wikang Filipino, UP Sistema (1989-1994) at isa sa mga unang hinirang na komisyoner ng Komisyon sa Wikang Filipino noong 1992-94. Nagsilbi siyang Assistant Vice President for Public Affairs, Director, UP System Information Office (1999-2002) at editor-in-chief ng unang broadsheet sa UP, ang *Forum, Pahayagan ng Malayang Komunidad*.